

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

**ПЕДАГОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО
КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ
ЯВИЩ ТА ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ**

Колективна монографія

Умань
Візаві
2022

УДК 37:908(02)

П24

Авторський колектив:

І. Албул, І. Карпич, О. Кірдан, Н. Коляда, Л. Костенко, Т. Кочубей, О. Кравченко, Н. Левченко, О. Матрос, Л. Моргай, Т. Окольніча, Ю. Підвальна, В. Полехіна, О. Радул, О. Філоненко

Рецензенти:

Березівська Л. Д., член-кореспондент НАПН України, д-р пед. наук, проф., директор Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського;

Петренко О. Б., д-р пед. наук, проф., завідувач кафедри теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету;

Шевчук О. М., канд. пед. наук, доц., доц. кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Науковий редактор:

Коляда Н. М., д-р пед. наук, проф., проф. кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Рекомендовано до друку вченою радою

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

(протокол № 4 від 25.10.2022 р.)

П24 **Педагогічне** краєзнавство крізь призму історико-культурних явищ та процесів в Україні : кол. моногр. / І. Албул, І. Карпич, О. Кірдан [та ін.] ; [наук. ред. Н. М. Коляда] ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. – Умань : Компринт, 2022. – 332 с.
ISBN

Колективну монографію «Педагогічне краєзнавство крізь призму історико-культурних явищ та процесів в Україні» підготовлено в межах проекту «Освіта, шкільництво і педагогічна думка Черкащини», відповідно до плану наукової діяльності Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування НАПН України та МОН України та держбюджетної теми «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами засобами інклюзивного туризму» (р/н 0119U103978), яка виконується в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини.

Метою видання є оприлюднення результатів наукових досліджень та інформування громадськості про розвиток педагогічного краєзнавства крізь призму історико-культурних явищ та процесів в Україні: Тематичні рубрики: освіта, шкільництво і педагогічна думка: історія та сучасність; історико-культурний компонент підготовки здобувачів вищої освіти; педагогічне краєзнавство у персоналіях.

Наукове видання розраховане на широку аудиторію – дослідників у галузі педагогічної науки, соціальної роботи, міждисциплінарної проблеми педагогічного краєзнавства.

УДК 37:908(02)

ISBN

© Колектив авторів, 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. ОСВІТА, ШКІЛЬНИЦТВО І ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ	6
<i>Коляда Наталія.</i> Педагогічна біографіка як предмет наукових досліджень (з досвіду діяльності Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства)	6
<i>Радул Ольга.</i> Викладачі університетів доби Середньовіччя	24
<i>Костенко Лариса, Окольніча Тетяна.</i> Теорія і практика розвитку позашкільної освіти в Україні (кінець ХХ – початок ХХІ століття)	56
<i>Карнич Ірина.</i> Педагогіка дитячого руху на сторінках українських періодичних видань (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.)	108
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОМПОНЕНТ ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ	117
<i>Полєхіна Вікторія.</i> Студентські регіональні історико-педагогічні дослідження крізь призму освітянської діяльності	117
<i>Кравченко Оксана.</i> «Культурно-рекреаційно-туристична Черкащина: інклюзивно-соціальна 3D карта» – проєкт УДПУ імені Павла Тичини за підтримки Українського культурного фонду	127
<i>Кірдан Олена.</i> Формування національної ідентичності у закладах освіти України на початку ХХ століття	143
<i>Левченко Наталія.</i> Становлення і розвиток молодіжної роботи в Україні: історичний аспект	168
РОЗДІЛ 3. ПЕДАГОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО У ПЕРСОНАЛЯХ	
<i>Кочубей Тетяна.</i> Феофан Прокопович (1677/1681–1736) – автор книжного букваря «Первое учение отроком»	177
<i>Підвальна Юлія.</i> Олексій Андрієвський: педагогічна та науково- просвітницька спадщина (1845–1902 р.)	247
<i>Матрос Ольга.</i> Педагогічна діяльність Івана Лучицького задля розвитку освіти на Черкащині (1845–1918)	260
<i>Моргай Лілія.</i> Просопографічний портрет Никифора Григоріїва (1883–1953 рр.)	272
<i>Албул Ірина.</i> Постать Володимира Науменка (1852–1919) у збереженні культурно-історичної ідентичності українського народу	282
<i>Філоненко Оксана.</i> Педагогічні персоналії Єлисаветградщини першої третини ХХ століття в історико-педагогічному дискурсі	298

ПЕРЕДМОВА

З-поміж сучасних тенденцій розвитку української та зарубіжної освіти, педагогіки – актуалізація регіональних досліджень, що виявляється у зверненні науковців до різних аспектів педагогічного краєзнавства, мікроісторії тощо. Регіональний підхід ґрунтується на висвітленні закономірностей розвитку національної освіти та педагогічної думки на маловідомих, унікальних регіональних матеріалах.

Один із аспектів такого регіонального підходу є предметом досліджень педагогічного краєзнавства – галузі педагогічного знання про особливості розвитку освіти, науки, педагогічної думки, культури місцевого краю, вивчення, збереження та творче використання регіонального педагогічного досвіду в теорії та практиці сучасних освітніх закладів.

Актуальність регіональної наукової проблематики підсилюється багатовимірністю педагогічного краєзнавства одночасно як педагогічного, історичного, соціального явища, що потребує ґрунтовного вивчення задля репрезентативного його представлення в сучасному міждисциплінарному історико-культурному дискурсі – освітньому, соціально-педагогічному, історико-педагогічному тощо.

На важливості та життєвій необхідності посилення історико-культурного компонента як обов'язкової складової вищої освіти акцентує увагу Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти: «У закладах вищої освіти історія і культура України мають вивчатися на порівняно вищому рівні і в глобальному вимірі, аналізуючи закономірності, наслідки та значення історико-культурних явищ та процесів в Україні, вписуючи їх у європейський і світовий контекст»¹.

Значення історико-культурного підходу до підготовки майбутніх фахівців – громадян України – підсилюється потребами сучасної практики в умовах сучасних соціальних змін.

Побудова громадянського суспільства, інтеграція України у світове та європейське співтовариство передбачають орієнтацію на Людину, її духовну культуру, виховання ціннісного ставлення до соціального оточення та самої себе, національно свідомого, високоосвіченого, життєво компетентного, толерантного громадянина – патріота, здатного до саморозвитку та самовдосконалення, відповідального перед своєю нацією (Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді, 2015 р.).

У Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України (2022) та інших документах як пріоритетні визначаються завдання формування національної ідентичності у студентської молоді, усвідомлення нею свого національно-патріотичного обов'язку на основі загальнолюдських і національних духовних цінностей, виховання любові

¹ Про історико-культурну складову освітнього процесу рішення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 21 червня 2022 р. URL: <https://cutt.ly/PLa6Gae>

до своєї Батьківщини, утвердження якостей громадянина-патріота України як ідеологічного чинника розвитку культурного і творчого потенціалу нашого народу.

Тому, з метою посилення історико-культурного компоненту підготовки здобувачів вищої освіти робочі групи освітніх програм закладів вищої освіти, наукових установ працюють над переглядом змісту освіти (тематика обов'язкових, вибіркових освітніх компонентів, форм і методів викладання, тематики кваліфікаційних робіт тощо) з метою забезпечення таких програмних результатів навчання, щоб «здобувач вищої освіти був готовий самостійно визначати закономірності і аналізувати суспільні процеси, що відбувалися у минулому та відбуваються нині, розуміти їх зв'язки та проводити історичні паралелі»².

З метою актуалізації регіональної наукової проблематики, вивчення маловідомих сторінок педагогічного краєзнавства науковці Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини у 2022 році започаткували новий дослідницький проєкт – «Освіта, шкільництво і педагогічна думка Черкащини».

В межах проєкту підготовлено колективну монографію «Педагогічне краєзнавство крізь призму історико-культурних явищ та процесів в Україні». Підготовка видання здійснювалася відповідно до плану наукової діяльності Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування НАПН України та МОН України та держбюджетної теми «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами засобами інклюзивного туризму» (реєстраційний номер 0119U103978), що виконується в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини (2020-2022).

До участі в підготовці видання долучилися науково-педагогічні працівники Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини та інших закладів вищої освіти, наукових установ України.

Тематичні розділи монографії «Педагогічне краєзнавство крізь призму історико-культурних явищ та процесів в Україні»:

Розділ 1. Освіта, шкільництво і педагогічна думка: історія та сучасність;

Розділ 2. Історико-культурний компонент підготовки здобувачів вищої освіти;

Розділ 3. Педагогічне краєзнавство у персоналіях.

Монографія стане у нагоді дослідникам у галузі педагогічної науки, соціальної роботи, а також усім, кого цікавлять міждисциплінарні проблеми педагогічного краєзнавства.

*Від авторів монографії
«Педагогічне краєзнавство крізь призму
історико-культурних явищ та процесів в Україні»*

² Про історико-культурну складову освітнього процесу рішення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 21 червня 2022 р. URL: <https://cutt.ly/ILa6Gae>

МАТРОС ОЛЬГА

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань
ORCID 0000-0001-6541-1941
E-mail: oljmatros@gmail.com

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ЛУЧИЦЬКОГО ЗАДЛЯ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ЧЕРКАЩИНІ (1845-1918)

Іван Васильович Лучицький (1845-1918)

Інтернет джерело: <https://www.google.com/search>

У другій половині XIX ст. розвиток української культури відбувався в умовах імперського колонізаторського режиму, що панував того часу. Найтяжче доводилося народній освіті. Хоча преса 60-х рр. XIX ст. відзначала особливе тяжіння до грамоти, яке з'явилося в народі, але імперські правителі зовсім недбали проте, щоб навчити бодай читати й писати кожну українську дитину. Початкових та середніх шкіл не вистачало навіть для тих, кому навчатися дозволяло матеріальне становище. Число початкових шкіл в Україні під владою Росії зросло протягом

другої половини XIX ст., із 13 тисяч до 17 тисяч, однак і після цього понад дві третини дітей не переступили поріг школи. Було запроваджено ганебний Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876), які чітко

визначили головний напрямок освітньої політики російського царизму в Україні: не допустити українську мову в школу. Запроваджувалося навчання в усіх закладах освіти лише російською мовою. Така політика уряду призвела до масової неписьменності українського населення [5, с. 228–230].

Але, незважаючи на жорстку політику царського уряду, в Україні відбулися певні зміни, насамперед, скасовано кріпосне право, після чого було здійснено ряд реформ – адміністративного управління, судочинства, військової, фінансової системи, в освітній сфері та цензурній справі. Запроваджувалася єдина система уніфікованої початкової освіти. Надавалося право засновувати початкові школи громадським, державним установам та приватним особам. Контроль за навчальним процесом здійснювався повітовими та губернськими шкільними радами. На сторінках періодичної преси представники інтелігенції все більше уваги приділяли питанням реформування шкільної освіти та зміни методів навчання, скасування військової муштри учнів.

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні педагогічної діяльності Івана Лучицького на Черкащині для відтворення та розвитку стану освітньої думки на українських землях.

З недоліками шкільної освіти І. Лучицький зіткнувся, ще навчаючись у Кам'янець-Подільській гімназії в 1857 р., куди вступив одразу до третього класу після отриманого домашнього виховання. Тоді були сурові часи: військові вправи, муштра, щоденні тілесні покарання учнів – ось що зустрів хлопчик у гімназії. Інспектором гімназії був В. Шульгін, який змучував учнів безкінечним стоянням у церкві, зубрінням.

Дореволюційна система середніх шкіл була представлена гімназіями. У 1864 р. в Росії був затверджений «Статут гімназій і прогімназій», за яким гімназії поділялися на «класичні» та «реальні». Класичні гімназії – це ті гімназії, в яких ґрунтовно вивчали «класичні мови» (латинську і давньогрецьку), бо давали гуманітарну освіту. Програма класичної гімназії включала такі предмети, як закон Божий, російську мову із церковнослов'янською і словесність, логіку, латинську мову, давньогрецьку мову, математику – арифметику, алгебру, геометрію і тригонометрію, фізику, історію, географію, математичну географію, французьку мову, німецьку мову, спів, гімнастику, а за особливу плату можна було вивчати креслення, малювання, музику і танці. Курс навчання у гімназії був розрахований на 8 років, але діяли також «нульові» – підготовчі класи. Атестат класичної гімназії автоматично дозволяв претендувати на зарахування до університетів без іспитів.

У реальних гімназіях збільшувався обсяг викладання математики і природознавства завдяки зменшенню навантаження на гуманітарні предмети. Випускники ж реальних гімназій могли продовжити освіту у вищих технічних навчальних закладах. Але з 1871 р. залишилися тільки класичні гімназії, а реальні отримали статус училищ.

На той час Перша Київська гімназія теж переживала перехідний стан. З одного боку, у ній продовжували діяти ті ж зовнішні та внутрішні умови, а з іншого з'явилося багато нового, як у зовнішньому становищі, у якому потрібно було вести навчально-виховну справу, так і у внутрішньому житті закладу. Починаючи з кінця 1857 р., у житті гімназії настає вирішальний поворот до нового. Директором був призначений професор Київського університету Св. Володимира А. Деллен, людина нових поглядів і переконань, гуманний і культурний. Він був призначений на посаду директора 29 грудня 1857 р. і вже з початку 1858 р. виявив увагу до людської гідності, як у ставленні до педагогічної ради, так і стосовно до окремих викладачів [6, с. 1–2]. Тому з 1858 р. почалися певні зрушення та зміни в освіті, як в Київській, так і Кам'янець-Подільській гімназіях – приїхали нові вчителі з новими педагогічними та культурно-освітніми поглядами. Ще через рік гімназисти побачили нового попечителя округу – М. Пирогова, який зайшов у клас в обдертому сюртуку, сів на лавку біля І. Лучицького та почав просто й лагідно розмовляти з учнями, ставити запитання. Після такого ставлення хлопчики навипередки відповідали на поставленні питання М. Пирогова, а після закінчення уроку, оточивши, ловили його лагідні слова та радісний погляд. Враження було величезне, радісне, про яке І. Лучицький завжди згадував із хвилюванням: «Для мене в цей день стало зрозуміло, яким повинен бути педагог». І. Лучицький розповідав: «Це враження, бесіди з новим, молодим вчителем – все це зміцнювало у мені те, про що я вперше дізнався від батька, ідею правди і справедливості, ідею любові до ближнього» [7, с. 43]. Згодом після такого враження від М. Пирогова І. Лучицький згадував, що це була повна протилежність попереднім учителям. Взагалі змінилося і уявлення про попечителя (найвище керівництво). У дореформені часи в І. Лучицького та інших учнів це було уявлення як про директора, який заходив в клас двічі на рік, з палицею в руках, кричав, називав учнів дурнями – наводячи жах на дітей, йшов, але саме зустріч з М. Пироговим змусила хлопчиків змінити свої уявлення.

І. Лучицький висловлював власні погляди на освіту в гімназіях, зокрема, вбачав недоліки у випробуваннях. Працюючи вчителем у прогімназії, вчений висловив думку про плани випробування вихованців Києво-Подільської прогімназії, запропоновані інспектором цієї ж гімназії. У архівних джерелах зазначається: «При вирішенні одного із двох питань про розміщення випробувань, отримавши рівність голосів (хоч згідно з параграфом 41 статуту про гімназії, голос інспектора дає перевагу у випадку рівної кількості голосів), пропозиція інспектора розміщення іспитів не може мати переваги і тому не може бути прийнята на таких підставах: у числі голосів, поданих за складений інспектором розклад екзаменів, поданий голос від вихователя, який за статутом не є членом педагогічної ради, щодо екзаменів немає сили. У параграфі 68 статуту членами педагогічної ради названі (крім голови) лише один учитель

предметів і мов; вихователь, не будучи викладачем, не є і не названий членом педагогічної ради. Але згідно з параграфом 78 статуту, на розсуд голови, вихователь може бути запрошений на раду та може мати право голосу нарівні з іншими членами педагогічної ради. Але таке право голосу

він має при вирішенні лише тих питань, які стосуються прямих його обов'язків» [4, с. 108].

Сам професор був одним із засновників Товариства грамотності в Києві, завжди проявляв невтомну енергію, ініціативу, ентузіазм у справі з організації найкращого навчання та освіти, планування лекцій і театральних вистав за доступними цінами. Причина необхідності у створенні таких закладів полягала в тому, що вони давали народу б можливість проводити вільний час від роботи з користю або отримуючи задоволення, що вже давно визнано передовою частиною російського суспільства. Різні урядові,

громадські та приватні заклади й окремі приватні особи спільними зусиллями стали засновувати заклади під назвою «Народний дім», у яких концентрувалися різні просвітницькі заклади для народу, а саме: класи для дорослих, недільні школи, безкоштовні бібліотеки, народні музеї, картинні галереї, народний театр і т. ін. У місті Тамбові, наприклад, подібний Народний дім був створений і утримувався на кошти гофмейстера Наришкіна; у Полтаві завершувалося будівництво так званого «Гоголівського дому», кошти для якого були надані місцевим попечительством, міськими та земськими установами, приватними особами; у Харкові Товариство поширення грамотності в народі нещодавно затвердило кошторис і проект Народного дому; у Кишиневі такий дім лише споруджувався [4, с. 108–109]. Так, на кошти І. Лучицького від прочитаних ним лекцій, Київським товариством грамотності була заснована народна безкоштовна бібліотека-читальня для всіх жителів міста Києва та планувалося зібрати, по можливості, всі матеріали з народної освіти взагалі та з народної освіти Південно-Західного краю. Плати за користування книгами та періодичними виданнями не брали, а ті, хто бажав взяти книги додому, повинні були надати поручительство від особи, яка займала видне громадське становище або була відома адміністрації

бібліотеки. Також при Товаристві була організована особлива бібліотечна комісія, яка, крім формування бібліотеки, займалася пошуком коштів на розповсюдження книг серед народу та збором інформації про школи, які найбільше потребують бібліотеки. Активну народно-педагогічну роботу вела у Товаристві дружина І. Лучицького, М. Требінська, яка порушила питання про необхідність організації при Київському товаристві грамотності особливого бюро, яке збирало б свідчення про вчителів, що шукають роботу, а також про вакантні вчительські посади [4, с. 109].

Марія Вікторівна Лучицька – дружина Івана Лучицького

Інтернет джерело: <https://www.google.com/search?q>

А в 1897 р. М. Лучицька стала попечителькою відкритої у жовтні 2-ї недільної жіночої школи у Павловському провулку. Загалом у цьому році було відкрито три недільні школи в м. Києві: дві чоловічі на Маріїнсько-Благовіщинській вулиці та в передмісті міста Звіринці, і одна жіноча в Павловському провулку. Всі три недільні школи були засновані у денних притулках для робітничого класу на таких умовах: 1) завідувачами школи ставали священники, затверджені Київським Відділом Училищної Єпархіальної Ради; 2) учні призначалися Радою Товариства після згоди священника, що завідував школою, і докладав про це відділу Єпархіальної Ради; 3) програми школи повинні відповідати церковно-приходським; 4) попечительство школою може бути надане особам, які рекомендовані Товариством; 5) нагляд над школами повинен здійснюватися на загальних основах, як і в церковно-приходських школах; 6) у ролі законовчителя у недільні школи запрошуються виключно викладачі духовно-навчальних закладів [4, с. 109], а сама Марія Вікторівна увійшла до складу Шкільної Комісії, яка мала на меті розробляти як теоретичні, так і всі практичні питання, пов'язані зі шкільною справою.

У цей час І. Лучицький у Київському товаристві грамотності входив до складу Редакційної комісії, яка повинна була видавати книги для народу на кошти дійсного члена Товариства С. Кульженка. Однією з найважливіших турбот Комісії було поповнення свого складу новими членами, цього вимагала вироблена програма тем для народних видань з різних галузей знань і необхідність розгляду рукописів, що надходили. Для більш успішного виконання своїх завдань комісія розділилася на секції: 1) літературну; 2) історико-географічну; 3) суспільно-юридичну; 4) природничо-географічну; 5) сільськогосподарську; 6) медичну; 7) редакційну. Секції працювали під загальним керівництвом комісії. Основна робота секцій полягала у розгляді рукописів, що надійшли, та виробленні програми тем для народних видань. Обов'язок редакційної секції полягав у остаточному виправленні рукописів, що надійшли [там само, с. 110].

Професор І. Лучицький у 70-х рр. XIX ст. входив до складу Київської Старої Громади, яку очолив В. Антонович, входили такі відомі діячі, як М. Драгоманов, П. Житецький, М. Зібер, О. Кістяківський, О. Кониський

та ін. Це були напівлегальні гуртки, які займалися культурно-просвітницькою діяльністю, а саме: здійснювали культурницьку роботу серед селян та робітників, професори викладали у недільних школах, збирали та упорядковували народний фольклорний матеріал, робили етнографічні записи і видавали науково-популярні книги для народу. У 1873 р. дячі Старої Громади відкрили Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства, який мав коротку, але славу історію і брав участь в «Київських часописах», висвітлюючи в них, наскільки це було можливо, українське економічне та культурне життя. У його діяльності І. Лучицький після приїзду з Казані теж узяв участь. Але цензура Російської імперії дуже уважно стежила за публікаціями і накладала «veto» на кожний прояв діяльності української інтелігенції, у чому вбачали сепаратизм. Тому діяльність Київського відділу Географічного Товариства взято було під нагляд за сепаратизм у науці, а потім і зовсім був закритий [1, с. 103].

Свою педагогічну діяльність учений розпочав у середній школі, дуже рано став професором рідного Київського університету, де читав лекції до 1901 р.; деякий час (1879–1889 рр.) викладав на Вищих жіночих курсах, які були закриті в 1889 р. Після їх відновлення вчений (1904–1905 рр.) повертався до читання лекцій. У 1905 р. І. Лучицький розпочав політичну діяльність, яка привела його у члени III Державної думи і змусила переселитися до Петербурга. Але і тут він поступово втягнувся в педагогічну діяльність, став професором на Вищих жіночих курсах, у Психоневрологічному інституті та на курсах П. Лесгафта, а згодом приват-доцентом університету. Таким чином, головними місцями його наукової та педагогічної діяльності були кабінет і університетські аудиторії, архіви і бібліотеки. Як публічний лектор, автор ряду статей у журналах і редактор російських перекладів декількох іноземних праць, він сприяв і розповсюдженню історичних знань у більш широких колах громадськості. У вищого навчального керівництва І. Лучицький був під підозрою, як людина із «сумнівною благонадійністю», бо на той час не сторонився громадської діяльності, а в ній проявляв свободу думки [2, с. 155]. Така плідна педагогічна та наукова праця вченого у різних закладах освіти, зокрема у закладах вищої освіти, давала йому можливість дізнатися про всі тонкощі та недоліки освітньої системи не лише в Києві, а й у Петербурзі та зробити власні висновки щодо загальнопедагогічних поглядів та запропонувати шляхи покращення якості університетської освіти.

Цікавим фактом тому є те, що у 90-х рр. XIX ст. до І. Лучицького надійшов лист від М. Любимова з Департаменту Міністерства народної освіти з проханням надіслати свої зауваження на «Правила, вимоги і програму випробувань» в університетах такого змісту: «У зв'язку з появою нового видання «Правил, вимог і програм випробувань у комісіях» для осіб, які пройшли університетський курс, Міністр доручив редагувати проект цього нового видання із внесенням до нього змін і доповнень, які з

урахуванням досвіду і думок голови, членів колишніх комісій і загальнокомпетентних осіб, було б корисно в них зробити. У виконанні покладеного на мене доручення, маю честь донести до Вас додані сторінки, взяті із примірника частини «Правил і програм», з великим проханням внести в текст ті зміни, які Ви вважаєте корисними в них зробити. Якщо Вам було би зручно додати які-небудь пояснення і зауваження, крім надісланої частини, і по інших частинах «Правил і програм», то вказівки Ваші будуть прийняті в Міністерстві з урядністю та увагою. Бажано отримати Вашу відповідь упродовж місяця з дня доставки Вам цього листа. Прошу надсилати лист на ім'я Миколи Олексійовича Любимова в Департамент Міністерства народної освіти» [4, с. 111].

При обговоренні доповіді у 1901 р. про допущення екстернів до університетських випробувань, І. Лучицький наголошував на тому, що варто допускати на них, а також і в університет на слухання лекцій, хоча б на ті факультети, де це можливо через не чисельність студентів, наприклад, на історико-філологічний факультет, жінок, які закінчили курс середньої школи. Але голова засідання пояснював, що винесене І. Лучицьким питання виходить за межі не тільки запропонованих Міністерством запитань, але і самого університетського Статуту, тому не може обговорюватися Радою [4, с. 112]. Яскраво виражені погляди І. Лучицького на освіту народу виражені у складанні програми «Союзу визволення», членом якого він був у 1905 р. та брав участь у земських і міських з'їздах.

Головні цілі роботи Союзу вбачали в корінному перетворенні державного устрою Росії на началах політичної свободи і демократизму. Причиною таких змін називали глибоку зовнішню та внутрішню кризу, яку переживала Росія, і простий народ повинен взяти вирішення цієї кризи у свої руки разом з іншими суспільними групами, які виступили проти існуючого режиму. Для вирішення проголошених Союзом начал необхідна свобода друкованого слова. Під свободою друку мала на увазі повна відміна цензури, натомість право видавати і розповсюджувати друкований матеріал, як періодичний, так і неперіодичний, будь-якими мовами, без дозволів, застав або інших обмежень. Також «союзівці» вимагали свободу усного слова, публічних зборів і союзів. Всі громадяни, на їхню думку, повинні мати право виголошувати промови, читати лекції, влаштовувати збори, як у закритих приміщеннях, так і під відкритим небом. «Союзівці» визнавали народностей, які входили до складу Росії, право на культурне самовизначення. Використання в початкових школах і всіх місцевих закладах народної мови повинно бути визнано необхідним для всіх народностей Російської держави. Політична ж реформа, на думку «Союзівців», необхідна задля здійснення глибоких культурних, правових і економічних перетворень. На їхню думку, перше місце повинно належати шкільній реформі, яка полягала б у організації в країні всезагального початкового навчання світського характеру, яке згодом повинно стати

обов'язковим. У середній школі та у вищих навчальних закладах також повинна відбутися реформа. «Союзівці» вимагали автономії для університетів та інших навчальних закладів, передачі початкової і середньої школи під керівництво місцевого самоуправління. Програми початкової, середньої і вищої школи повинні бути узгоджені одна з одною, щоб була забезпечена можливість послідовного навчання всіх трьох освітніх ступенів. Навчання в громадських і державних школах усіх типів повинно бути безкоштовним [4, с. 112].

Положення програми «Союзу визволення» були вироблені після всіх висловлювань її членів, їхніх поглядів і думок про зміни у системі державного устрою. Так, як І. Лучицький був членом Союзу та в подальшому боровся за національні зміни в Україні, тому він зробив свій внесок у вироблення програми «Союзу визволення», зокрема її освітніх положень.

Професор І. Лучицький належав до тієї частини професорів, яких називали передовою, прогресивною, ліберальною, а потім стали називати лівою. У 1905 р. демаркаційну лінію між правими і лівими професорами утворила причетність до Академічного союзу діячів вищої школи, що виник у період першої російської революції. Учений брав активну участь.

І. Лучицький був не лише кабінетним ученим, а й міським гласним у Києві та земським і почесним мировим суддею в Полтавській губернії. Особливою заслугою на початку ХХ ст. для вченого було те, що він взяв участь у заснуванні Конституційно-демократичної партії, був членом її Центрального комітету та працював у Товаристві автономістів-федералістів [3, с. 172]. Всі члени партії кадетів підтримували національно-культурні вимоги українства, насамперед, наполегливо домагалися скасування заборони української мови, боролися за право вільно користуватися нею. Тому неодноразово І. Лучицький виступав з вимогою запровадження в освітніх закладах, а особливо в початкових школах, української мови викладання, адже таке навчання сприяє розвитку учнівського мислення та розширенню їхнього світогляду. Будучи членом III Державної думи від Києва І. Лучицький ставав на захист української мови, наголошуючи на дидактичній потребі вивчення української мови як рідної: «...Частина населення може навчатися на місцевій мові лише у тому випадку, якщо буде цього населення більшість у цій місцевості, а там, де такого населення менша кількість, то там воно позбавлене можливості отримати освіту власною мовою. А це, повторюю знову, суперечить основному педагогічному принципу...» [8, с. 464].

Також педагог у складі ще 36 депутатів у 1908 р. уклали законопроект про викладання української мови у початкових школах місцевостей з малоросійським населенням та про її вивчення як окремого предмета, представивши його в Державну думу з такими положеннями: «1. У місцевостях з малоросійським населенням з 1908/1909 навчального р. в початковій школі вводиться навчання населення рідною мовою. 2. Російська

мова, як мова державна, складає обов'язковий предмет навчання в цій школі. 3. У початкових школах малоросійського району перевага надається керівництву, яке пристосоване до понять і умов життя та побуту місцевого населення. 4. Всі закони, що суперечать цим положенням відмінюються» [там само, с. 431].

Тому педагог обстоював ідею національного змісту освіти та процесу навчання, обов'язковою умовою якого мала стати організація україномовного навчання: «Для хлопчика, який знає російську мову і який буде навчатися в російській школі, кожне слово, яке він прочитає, буде зрозумілим, але для малороса, так як і для білоруса, щоб вивчити абетку за допомогою малюнків, ви показуєте картинку і говорите: це буква «т» – «топор», але це слово для школяра невідоме, адже він знає «сокиру» – між цими словами велика різниця. Слово «деньги» – це буква «д», а малоросійською мовою – це слово «гроші», «лягушка», а це не лягушка, а «жаба». Є цілий ряд таких слів, які зовсім не схожі. І це факти, які я беру із заміток, зроблених сільськими вчителями. ... Малоросійський школяр завчає велику кількість нових слів, які повинен засвоїти. Це процес для дитини дуже важкий». Педагог засуджував російську шкільну політику щодо українських дітей, наголошуючи: «Ви ставите дітей у таке становище, при якому важко досягнути поставленої вами мети, того, щоб вони мали свідоме уявлення про те, чого навчаються, щоб у кожного була ясна думка, щоб він міг зрозумілими словами висловлювати все, що його вчили; все це ви відбираєте і тим же ускладнюєте розумовий розвиток дитини. Ви віддаляєте закінчення школи. Чи знаєте ви, які робляться доповіді? В доповідях йдеться про те, що справи в освіті погані, що погані знання, що, закінчивши школу, діти забувають ту кількість слів, яку вони отримали, навчаючись у школі». І. Лучицький гостро вболівав за освіченість простого українського народу, а особливо сільського, тому зазначав: «...З якою любов'ю в Малоросії йшли в школи, щоб навчатися; із відомого Румянцевського опису видно, що не було села, де не було б школи. І ось наприкінці XIX ст. відбулися суттєві зміни: вводиться нова шкільна система, де навчання проводиться російською мовою. Результат очевидний» [там само, с. 467–468]. Метою вченого було збудувати доступну для всіх верств національну освіту, яка б ґрунтувалася на україномовному навчанні, враховувала традиції, народну педагогіку та історію, вважаючи, що «право на школу є, це право належить і українському народу, яке виправдовується всією його історією...» [там само, с. 469].

Постійно учений дбав і про розвиток шкіл та освіти для сільського населення. Як уже зазначалося, І. Лучицький із своєю матір'ю А. Лучицькою, у 1897 р. придбали на хуторі Каврай землю, яку пожертвували для побудови земської школи. Всі витрати на будівництво школи вони взяли на себе. Але І. Лучицький побажав: «...Земля жертвується лише для земської школи доти, поки вона існує. Якщо вона з якихось причин

перестане існувати або буде змінено її статус, то ця земля обов'язково повертається до власниці – А. Лучицької. У випадку неможливості з певних причин заснувати земську школу в х. Каврай, і я, і мати бажали б з допомогою земства заснувати на тій же землі сільську школу садівництва і городництва» [4, с. 114].

Великого значення педагог надавав питанням жіночої освіти. Зазвичай вважалося, що жінці освіта непотрібна, а коло її інтересів обмежувалося сім'єю і побутом. На його думку, жінка перебуває в особливо принизливому становищі, тому наголошував на обов'язковості навчання жінок як запоруки їхньої самостійності та самодостатності. Будучи прихильником жіночої освіти, І. Лучицький брався читати лекції та вести практичні заняття на Вищих жіночих курсах, як у Києві, так і в Петербурзі. А коли урядом у Києві були закриті Вищі жіночі курси, у 1902 р. педагогу вдалося добитися дозволу на їх відкриття [7, с. 59]. Неодноразово вчений домагався надання жінкам права навчання у вищих навчальних закладах, зокрема і в Київському університеті Св. Володимира. Це був час, коли у тогочасної жіночої молоді була велика необхідність у вищій освіті, тому швидко заповнювалися аудиторії відкритих курсів.

Також ученому надсилали прохання висловити загальнопедагогічні погляди. Так, відомі діячі М. Кожевников, С. Поляков, І. Успенський та Б. Хавский наголошували на важливості шкільного навчання, як у Росії, так і в інших державах, адже вони потребують правильної підготовки громадських діячів. Для повного вирішення шкільного питання на думку цього товариства, потрібно узагальнити думку громадськості в одне ціле для видання збірника під назвою: «Відношення школи до життя на думку і згадку видатних російських учених, письменників, художників, артистів та інших громадських діячів». З одного боку, для вироблення усебічного погляду на школу російського суспільства, а з іншого боку – це можливість до повної розробки шкільного питання на основі життєвого досвіду та фактичного матеріалу. Тому ці діячі у 1892 р. надіслали до І. Лучицького листа із закликом до співпраці у збірнику із внесенням власних заміток, своїх думок і згадок про шкільні роки для розміщення у виданні. Прохали надіслати декілька автобіографічних сторінок, присвячених минулому зі шкільної лави, що би з'ясувало характер і ступінь впливу цього часу на подальшу діяльність ученого. Разом з відгуками інших авторів, це дасть можливість успішно виконати завдання, висунуті нагальною потребою російського суспільства і його виховання. Далі у листі була запропонована І. Лучицькому програма питань: А. Життя до школи. Що було взято Вами під впливом сім'ї і взагалі того середовища, яке оточувало Вас до вступу до школи? Б. Життя у школі. Який мали вплив викладачі і професори на Ваш розумовий і моральний розвиток? Загальний вплив шкільної обстановки на Ваш розвиток і відмінність у цьому смислі шкіл, у яких Вам доводилося бути. В. Вплив зовнішнього життя на школу. Чи продовжувався вплив сім'ї під час

Вашого перебування в школі і який він був? Чи проникали громадські течії у школу і як вони відображалися на ній? Г. Життя після виходу із школи. Чи продовжувався Ваш зв'язок з різними сторонами шкільного життя, а саме: товаришування з учителями, шкільні інтереси. Який був зв'язок? Але коло питань не обмежувалося, і автор міг самостійно доповнювати питання на свій розсуд [4, с. 115–116].

Перебуваючи в закордонному відрядженні у Франції та Німеччині у 1872–1874 рр., молодий дослідник увійшов в інтелектуальне життя Парижа, а також збирав матеріал для статті про університетську освіту у Франції та Німеччині [4, с. 116]. І. Лучицький повідомляв, що у Франції студент, записавшись у семінарію, залишається в ній на три роки, із яких на першому році заняття обмежується слуханням лекцій із питання, яке повинне розглядатися протягом усього трирічного курсу, тобто це лекції, які складаються з розгляду всіх джерел. Другий рік присвячений аналізу літератури, причому власні висновки звіряються із джерелами. На третьому році проходять заняття в дусі семінарії Г. Вутке. На думку І. Лучицького, така зміна є досить доцільною, і в цьому міг переконатися кожен, хто відвідував семінари німецьких та французьких професорів. Відмінність французьких семінарій від німецьких – у знаннях і вмінні працювати із джерелами. І. Лучицький вважав, що така європейська система освіти має серйозне значення для українських університетів [там само, с. 116]. Тому педагог ставив питання про перебудову системи виховання і навчання відповідно до західноєвропейських ідей, що ґрунтувалися на принципах природовідповідності та народності з максимальним використанням розвивальних і виховних можливостей навчально-виховного процесу.

Підсумовуючи аналіз загальнопедагогічних поглядів ученого у боротьбі за вітчизняну педагогічну освіту та вдосконалення освітньої справи, можемо виділити основні тези:

- введення обов'язкового початкового навчання з викладанням української мови;
- необхідність освіти для жінок як повноправних і повноцінних учасників суспільного життя;
- використання у практиці вітчизняної школи зарубіжного освітнього досвіду з метою запозичення кращих освітніх надбань передових країн світу;
- необхідність реорганізації освітніх закладів, у результаті якої школа має стати державно-громадською установою, здатною формувати і зберігати національну культуру, ґрунтуватися на народній основі, з викладанням українською мовою, з урахуванням традицій, історії, зі змістовим наповненням і формами роботи, що відповідають потребам народу.

Отже, погляди І. Лучицького щодо питань освіти не втратили значення і для сучасного навчання й виховання, а їх аналіз є надзвичайно важливим для відтворення стану просвітницької та освітньої думки на

українських землях того часу. Це сприяє з'ясуванню розвитку ідей про національну школу та розкриває подальше розгортання просвітницького руху в Україні. Тому порушені І. Лучицьким педагогічні проблеми запровадження зарубіжного досвіду та передових поглядів відомих педагогів мають посісти належне місце у вітчизняній педагогічній думці.

Список використаних джерел

1. Грушевський О. Пам'яті професора І. В. Лучицького. *Наше минуле*. 1918. № 3. С. 100–105.
2. Кареев М. И. Памяти ушедших. И. В. Лучицкий. *Голос минувшего*. 1920. № 1. С. 154–158.
3. Кареев М. И. Памяти двух историков (В. И. Герье и И. В. Лучицкий). *Анналы*. 1922. № 1. С. 155–174.
4. Матрос О.О. Педагогічна та просвітницька діяльність Івана Васильовича Лучицького (1845–1918) : монографія. Умань : «ВІЗАВІ», 2016. 200 с.
5. Сарбей В. Г. Національне відродження України. К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
6. Столетие Киевской Первой гимназии. (1809–1811–1911 гг.) // Воспоминания о Киевской 1-ой гимназии А. И. Рубца, Н. А. Бунге и Н. П. Забугина. – Киев, 1911. – Т. 3 : Обзор истории гимназии. Ч. II : Киевская Первая гимназия в 1854–1880 гг. – С. 1–607.
7. Тарле Е. В. И. В. Лучицкий. К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности 1863–1913. *Голос минувшего*. 1914. № 1. С. 42–61.
8. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. LXII; 810 с.: іл.

